

TÜRKİYE-SOVYET RUSYA ARASINDA TÜRKİYE'NİN BUGÜNKÜ KUZEY-DOĞU SINIRININ BELİRLENMESİ SÜRECİ VE KARS ANTLAŞMASI

Dr. Günay ÇAĞLAR*

I- Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Olan Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu ve Çarlık Rusyası'nın hedefleri dolayısıyla, bu iki devlet arasında birçok savaş yaşanmıştır. Çar Petro'nun vasiyeti çerçevesinde yayılcı siyaset gereği, Petro I.dan itibaren Osmanlı Devleti ile Rusya arasında dokuz büyük savaş yapılmıştır. Osmanlı Devleti, 1711 Prut Savaşı ve 1856 Kırım Savaşı dışındaki savaşların hepsinde yenilmiştir. Rusya, ordusunu modernize ederek kuvvetlenmiş, Osmanlı Devleti ise birtakım sebeplerden ötürü gittikçe zayıflamıştır. Bu yüzden Rusya karşısında kendini müdafaa edemez bir duruma gelmiştir. Bu sebeptendir ki, Rus kuvvetleri 1878 Şubatı'nda İstanbul surlarının önüne kadar gelmiştir.

Boğazları kendi kontrolü altına alma düşüncesini dış siyasetinin temel prensibi haline getiren Rusya'nın, bu hedefini gerçekleştirme yolundaki en büyük engel İngiltere idi. Nitekim, 1878'de Rus kuvvetleri İstanbul kapılarında İngiltere'nin baskısı sonucunda çekilmişlerdir. Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra kendini Rusya'ya karşı ancak, büyük devletlerin boğazları Rusya'ya kaptırmamak yolundaki çabaları sonucunda koruyabilmiştir.

93. Harbi'nin sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile, Balkanlar'daki Osmanlı hakimiyeti nerede ise sona ermiştir. Diğer taraftan, Elviye-i Selâse (Kars, Batum ve Ardahan sancakları) ile Bayezit çevresi ve Eleşkirt ovası Ruslar'a bırakılmış, böylece Anadolu da Rus tehdidi altına girmiştir.

Berlin Kongresi'nde İngiltere sayesinde Bayezit şehri ve Eleşkirt ovasının Osmanlı Devleti'nin elinde kalması sağlanmışsa da, Elviye-i Selâse'nin savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılması engellenememiştir. Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan "Ermeniler'in yaşadığı sahada reform yapılması" ile ilgili madde, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde de yer almıştır.¹ Osmanlı Devleti böylece, Doğu-Anadolu'da Ermeniler'le meskun altı vilayette birtakım reformlar yapmayı taahhüt etmişti. Bu reformlar, Berlin Antlaşması'nı imzalayan büyük devletler tarafından kontrol edilecekti. Rusya, Ermeni reformları dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin işlerine karışabilecekti. Bundan

* Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 248-249.

böyle, Türk-Rus ilişkilerinde Ermeni Meselesi, sırf Rusya'nın siyasi çıkarları gereği önemli bir yer tutacaktır.

İngiltere ve Rusya'nın doğuda reform yapılması yolundaki baskılarının arkasındaki gerçeği bilen, Sultan Abdülhamid II. ise, bu reformları mümkün olduğu kadar geciktirmeye çalışmıştır. Fakat, baskıların artması üzerine, yapılan görüşmeler sonucunda, altı devlet elçisi tarafından son şekli verilen bir tasarı kabul edilmiştir. Bu tasarinın Bab-ı âli tarafından kabulü 8 Şubat 1914 tarihinde olmuştur.² Bu anlaşma ile Rusya'nın uluslar arası platformdaki prestiji artmıştır.

Rusya'nın nihai hedefi ise, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler'i yakın gelecekte Türk hakimiyetinden çıkararak, Rus hakimiyeti altına almaktır. Bunu sağladığı takdirde, İskenderun körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkması mümkün olabilecekti.³ Bundan dolayı, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler'i Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtan Rusya, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini, tarihi emellerini gerçekleştirmek için büyük bir fırsat olarak görmüştür.

Bilindiği gibi, Türk-Rus sınırı 1878 Berlin Kongresi'nde belirlenmiş olan sınırdı. Elviye-i Selâse Rusya'nın elinde idi. Ruslar burada yaklaşık kırk yıl kadar büyük bir baskı ve zulüm örneği göstermişlerdi. Dışarıdan Rum, Ermeni ve diğer unsurları getirerek burada yerleştirmişler, Türk nüfusu azaltmaya çalışmışlardı. Ruslarla birlikte Ermeniler'in büyük baskılarına maruz kalan Türklerin bir kısmı Osmanlı sınırının gerisine geçmişlerdi.⁴ 1878'den beri Kars, sınırdaki Rus kalesi olmuş, Mavera-i Kafkas'ın önünde büyük bir duvar oluşturmuştu.

II- Birinci Dünya Savaşı Dönemi

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, Osmanlı-Rus sınırında ilk Türk müdafaa noktası Pasin ovasında Köprüköy'de meydana getirilmiştir. Savaşın başlaması üzerine, vakit kaybetmek istemeyen Ruslar, 1 Kasım 1914'de saldırıya geçerek, Musun, Eleşkirt, Mecingerd, Kötek, Karaorgan ve Kaleboğazi bölgelerinden sınırı geçmeye başlamışlardır.⁵ 16-21 Kasım 1914 tarihleri

² Cemal Paşa, Hatırat, Yayına Hazırlayan: Metin Martı, İstanbul 1996, s. 390-394; Yuluğ Tekin Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 231.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 212.

⁴ Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s. 552-553; Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev.: Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 117-119.

⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı I*, Genelkurmay Yay., Ankara 1993, s. 109.

arasında yapılan Köprüköy ve Birinci Azap Muharebeleri ile Rus ileri harekâtı durdurulmuştur.⁶

Fakat, 20 Aralık 1914-14 Ocak 1915 tarihlerinde yapılan Sarıkamış Muharebesi Türkler açısından tam bir yenilgi ile sonuçlanmıştır.⁷ Soğuk ve açlık karşısında, Türk ordusu büyük kayıplar vermiştir. Çanakkale Muharebeleri dolayısıyla, Kafkas sınırına yeni kuvvet getirilemediğinden, bundan böyle Doğu Anadolu ve Karadeniz sahili Rus taarruzlarına karşı korumasız kalmıştır.

Ermeniler'in yaşadığı bölgeyi işgal etmeyi, siyasi ve stratejik düşüncelerle ön planda tutan Ruslar, bu hedefleri doğrultusunda; Van, Muş ve Bitlis civarını işgal etmek amacıyla Haziran ayında harekete geçerek, Ermeniler'den aldıkları yardımlarla Van'a kadar ilerleyip burasını işgal etmişlerdir.⁸

III. Ordu'nun çabaları sonucunda Ahlat-Malazgirt hattında durdurulan Rus kuvvetleri, Çanakkale'den İtilâf Devletleri'nin çekilmesi üzerine, Türk Kuvvetleri'nin Kafkas cephesine nakillerinin tamamlanmasına fırsat vermeden, 10 Ocak 1916'da Erzurum istikametinde taarruza başlamışlar ve 16 Şubat'ta da Erzurum'a girmişlerdir.⁹ Diğer cephelerde de ilerleyen Ruslar, 17 Şubat'ta Muş'u, 2-3 Mart'ta da Bitlis'i ele geçirmişlerdir.¹⁰ 6 Mart'ta Pazar ve Çayeli'ni 8 Mart'ta da Rize'yi ele geçiren Rus birlikleri, 18 Nisan 1916'da Trabzon'u işgal etmişlerdir.¹¹ 23 Temmuz'da Gümüşhane, 25 Temmuz'da da Erzincan Rus işgaline düşmüştür. 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa idaresindeki Türk Kuvvetleri, 6 Ağustos'ta Muş'u, 7 Ağustos'ta da Bitlis'i geri almışlardır.¹²

Savaş esnasında, Ermeniler'in Ruslar'la anlaşarak Osmanlı orduları gerisinde eşkıyalık ve sabotaj hareketleri yapmaları, Osmanlı Hükümeti'ni birtakım tedbirler almaya zorlamıştır. Doğu bölgesinde yaşayan Ermeniler, geçici olarak Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine naklettirilmiştir. Sonradan Ermeni Tehciri¹³ olarak adlandırılan bu nakil sırasında, çeşitli sebeplerden dolayı birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Fakat, bazı çevrelerce sırf siyasi çıkarlar dolayısıyla iddia edildiği gibi, bir soykırımdan söz etmek mümkün değildir. Aksine 1915-1918 yıllarında, Ruslar ve Ermeniler, çeşitli sebeplerle hayatlarını kaybetmiş olan

⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı I,s. 321-322.

⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı I, s. 347-535.

⁸ A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 286.

⁹ Haluk Selvi, Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923), Ankara 2000, s. 5.

¹⁰ Kemal Arı, Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, Ankara 1999, s. 202-204.

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi III/3, Ankara 1983, s. 64.

¹² Bayur, Türk İnkılâp Tarihi III/3, s. 65.

¹³ Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s.211-229; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990, s.110; Bayur, Türk İnkılâp Tarihi III/3, s. 40.

Ermeniler'den çok daha fazla Türk'ü katletmişlerdir.¹⁴ Justin Mc Carthy'nin dediği gibi; "Türklerin gerçekleştirdiği iddia edilen soykırım hikayelerinin doğru olduğu kabul edilse bile, Ermeniler'in Müslümanlar'a uyguladıkları soykırım ile ilgili haberlerin azlığı propagandanın tek yanlı ve seçilerek yapıldığının bir göstergesidir"¹⁵

1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında, Trans-Kafkas cephesinde çözümler olmuş, Çarlık yönetimine son veren Bolşevikler, 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalayarak çekilmeye başlamışlardır.¹⁶ Ruslar çekilirken, birçok şehir ve kasabanın yönetimini Ermeniler'e bırakmışlar, bir taraftan, Ermeniler'i göçe zorlarken, diğer taraftan da Doğu Anadolu'nun Ermeniler'e verileceğini söyleyerek, Türkleri tahrik etmişlerdir. Amaçları karışıklıktan faydalanmak olan Ruslar'ın bu faaliyetleri dolayısıyla, Türkler mütarekeye rağmen, ileri harekâta başlamışlardır.¹⁷ 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya, Elviye-i Selâse'yi Osmanlı Devleti'ne bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁸ Türk ordusu Eylül ayının ortalarına kadar Bakü'de dahil olmak üzere, Güney-Batı Kafkasya'yı yeniden ele geçirmiştir.¹⁹

III- Millî Mücadele Dönemi

Türk ordusunun ilerlemesi karşısında, Ruslar'dan destek görerek bölgeye yerleşmiş olan Ermeniler de büyük vahşetler yaparak çekilmişlerdir.²⁰ Türk ordusu eski sınırlarına kavuşmuş, fakat, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, 1914 sınırı gerisine çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece, Elviye-i Selâse de yeniden Ermeni zulmüne terkedilmiştir.²¹ Bunun üzerine 5 Kasım 1918'de Kars'ta "Kars İslâm Şurası" adlı geçici bir Türk hükümeti kurulmuş, bu hükümete Ardahan, Artvin ve Batum da katılmıştır.²²

¹⁴ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 224; Enver Konukçu, "Oba Kazısı, İğdir", *Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995, İğdir)*, Ankara 1997, s. 49-51.

¹⁵ Mc Carthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, s. 15-29.

¹⁶ Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara 1995, s. 149.

¹⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 554-555.

¹⁸ Düstur, *Tertib-i Sâni X*, s. 414-421; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s.380.

¹⁹ Y. T. Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", s. 234.

²⁰ ATBD, Yıl: 31, Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge no: 1880.

²¹ *Türk İstiklâl Harbi I*, Genelkurmay Yay., Ankara 1962, s. 157-158.

²² Kırzioğlu, *Milli Mücadele'de Kars I*, Kars'ı Tanıtma Derneği, İstanbul 1960, s. 13; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 109-110; S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum 1997.

Aralık ayında Kars'ta yapılan Birinci Kongre'de Şura'nın ismi Milli Şura olarak değiştirilmiş,²³ Kars'ta toplanan İkinci Kongre'de de 17 Ocak'ta "Kars Milli Şurası'nın adı, "Cenubî Garbî Kafkas Muvakkat-i Milliyesi" şeklinde değiştirilmiştir.²⁴

Bu hükümetin bölgede İslâm halkına destek olması ve teşkilatlandırma faaliyetleri ile, İngilizler'in Ermeniler'le ilgili isteklerine karşı çıkması ortamı gerginleştirmiştir. Milne, 1 Nisan 1919'da General Thompson'a İngilizler'in Türkler'e karşı zor kullanmasını emretmiştir.²⁵

İngilizler'in desteği ile Milli Şurâ askerlerini yenilgiye uğratan Gürcüler, 1919 yılı Nisan ayının başlarında Ardahan sınırlarına kadar gelmişler, Kars'ta bulunan İngilizler de 12 Nisan akşamı Parlamento binasını basarak, hükümet yetkililerini gözaltına almışlardır.²⁶ Bunun üzerine, Ermeniler Sürmeli, Kağızman ve Oltu Şurası hariç diğer mukavemet noktalarının neredeyse tamamına hakim olmuşlardır. Böylece, Türklerle Ermeniler ve Gürcüler arasındaki mücadeleler şiddetlenmiştir. Bu mücadeleler ve Ermeni zulmü 2-3 Aralık 1920'de Ermeniler'le imzalanacak olan Gümrü Antlaşması'na kadar sürecektir.²⁷

19 Mayıs 1919'da 9. Ordu Kıtaat-ı Müfettişi ve kurtuluşun müjdecisi olarak Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a ulaşmış, buraya 3 Mayıs 1919'da gelmiş bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın desteği ile gerçekleştirilen Erzurum Kongresi'ne başkanlık etmiştir. Bu Kongre'de Milli Mücadele'nin programı belirlenmiş, 4 Eylül'de toplanan Sivas Kongresi'nde de Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar teyid edilerek yurt çapında yaygınlaştırılmıştır. İki delege ile Erzurum Kongresi'ne katılan Elviye-i Selâse, 7 Ağustos 1919 Erzurum ve 11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongreleri Beyannameleri'nde de yer almıştır.²⁸

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde 28 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Milli'nin ikinci maddesinde, Elviye-i Selâse bölgesinin halk oyu ile kurtarılması ifade edilmiş, 18 Temmuz 1920'de TBMM üyeleri de Misak-ı Milli üzerine and içmişlerdir.

Elviye-i Selâse'de, Ermeniler'in 1917-1918'lerdeki gibi terör havası estirmeye devam etmeleri karşısında, Şark Cephesi Komutanlığı ve TBMM Hükümeti'nin askeri harekât girişiminden başka çaresi kalmamıştır. Çeşitli sebeplerle geciktirilen askerî harekâta 20 Eylül 1920'de karar verilmiş ve 30 Ekim'de Kars

²³ Kırzioğlu, Milli Mücadele'de Kars I, s. 13.

²⁴ Aynı yer; A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 588.

²⁵ Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922, Ankara 1970, s. 44.

²⁶ Kırzioğlu, Kars Tarihi I, s. 558; A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 588.

²⁷ Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün, s. 245.

²⁸ Fahrettin Erdoğan, Türk Elleri Hatıralarım, İstanbul 1954, s. 228.

alınmıştır.²⁹ Harekâta devam eden Türk kuvvetlerinin 6 Kasım'da Gümrü önlerine kadar ulaşması üzerine, Ermeniler ateşkes isteğinde bulunmuşlardır.³⁰

2 Aralık 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması'nı imzalamışlardır.³¹

Gümrü Antlaşması görüşmelerinde, Türkiye Hükümetini Doğu Cephesi Komutanı Ferik Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey temsil etmişlerdir.³²

Ermenistan Cumhuriyeti'ni ise, eski Başbakan Mösyö Aleksander Hatisiyan, eski Maliye Bakanı Mösyö Avram Gülhandaniyan ve İçişleri Bakanı Yardımcısı Mösyö İstapan Gorganiyan temsil etmişlerdir.³³

Gümrü Antlaşması TBMM Hükümeti'nin yapmış olduğu ilk antlaşmadır. Savaş durumunu sona erdirmeyi ve sürekli bir barışı hedefleyen bu Antlaşma ile Erivan Sevres'i unutmamıştır. TBMM Hükümeti Şark Cephesi'ndeki savaşı sona erdirerek, bu cephedeki kuvvetlerini diğer cephelere kaydırabilme imkanını bulmuştur. Söz konusu Antlaşma, Kafkasya'da gelişen olaylar sonucunda, yürürlüğe girememiştir. Tarihi bakımdan değerli olan bu Antlaşma'nın Ermenistan'da yönetimi ele alan Bolşevikler tarafından onaylanmamış olmasına rağmen, Türk kuvvetleri tespit edilen sınırın da ötesinde işgal ettikleri yerleri elinde tutmuştur. Böylece, TBMM Hükümeti Moskova Görüşmelerini güçlü bir konumda sürdürmüştür.

19 Şubat 1921'de Kızıl Gürcü-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine, Batum'un akıbeti hakkında endişeye düşen TBMM Hükümeti, Ardahan ve Artvin'i işgal etmeye hazırlanırken, tarihi ve etnik haklarını belirten bir notayı 20/21 Şubat 1921'de Gürcü Hükümeti'ne vermiştir.³⁴

Bu notaya cevap verilmemesi üzerine, 22/23 Şubat 1921'de Gürcü Hükümeti'ne ikinci bir nota verilmiştir.³⁵ Ertesi günü elçi Miravyan Gürcü Hükümeti'nin Türk Hükümeti'nin notasını kabul ettiğini bildirmiştir. 23 Şubat 1921'den itibaren Ardahan ve Artvin resmen Türkiye topraklarına katılmıştır.³⁶

²⁹ TBMM ZC V, 1336, s. 245-246; Atatürk, Nutuk, Yayına Haz.: Zeynep Korkmaz Ankara 1994, s. 333.

³⁰ Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye, İstanbul 1979, s. 183-192.

³¹ Gümrü Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, Atatürk Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

³² İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (1920-1945), Ankara 1983, s. 17-23.

³³ Aynı yer.

³⁴ TBMM ZC VIII, 1337, s. 424.

³⁵ Atatürk, Nutuk, s. 334.

³⁶ Atatürk, Nutuk, s. 334; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988, s. 881.

Bunu, 9 Mart'ta Ahıska, 11 Mart'ta Batum ve 14 Mart'ta da Ahılkelek'in geri alınması takip etmiştir.³⁷

TBMM Hükümeti'nin Rusya'ya gönderdiği ilk heyetin başkanı Bekir Sami Bey'dir.³⁸ Bu heyetin Moskova'da yaptığı görüşmeler sonucunda 24 Ağustos 1920'de parafe edilen antlaşma, Rusya'nın geciktirmesi dolayısıyla imzalanamamıştır.

Daha sonra Ali Fuad Paşa, Moskova'ya Büyükelçi olarak gönderilmiştir. Ali Fuad Paşa, İkinci Türk Heyeti ile birlikte 18 Şubat 1821'de Moskova'ya ulaşmıştır. İkinci heyet Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında idi.³⁹ 26 Şubat 1921 günü başlayan görüşmeler sonucunda, Türkiye adına Ali Fuad Paşa, Dr. Rıza Nur ve Yusuf Kemal ile Sovyet Rusya adına Celâl Korkmazof ve George Çiçerin, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalamışlardır.⁴⁰

TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile yaptığı bu Antlaşma'nın Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Söz konusu Antlaşma Türkiye'nin bugünkü doğu sınırını çizdiği gibi, onun Sovyet Rusya ile dayanışmasının ve uzun süren işbirliğinin de temeli olmuştur.

Moskova Antlaşması 22 Temmuz 1921'de kabul edilmiştir. Asıl metinler iki ay sonra Kars'a ulaştırılarak, burada karşılıklı olarak el değiştirmiştir.⁴¹ Bu münasebetle Kars'ta parlak bir tören yapılmıştır. Sovyet tarafını kalabalık bir heyetle gelen Guzinskof temsil etmiştir. Sovyet heyetini getiren tren Gümrü yolu ile Arpaçay'ı geçmiş ve sınırda Türk heyetince karşılanmıştır. 20 Eylül 1921'de özel tren Kars istasyonuna geldiğinde; Rüşdi Bey, Kars Mutasarrıf Vekili Süvâri Fırkası Komutanı Sami Sabit, Müstahkem Mevki Komutanı Emin ve Şark Cephesi Komutanı adına Nazmi Beyler tarafından karşılanmışlardır. 22 Eylül günü heyetler bir araya gelerek Antlaşma metinlerini birbirlerine vermişlerdir.⁴²

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, bu toplantıda, aşağıdaki konuşmayı yapmıştır.⁴³

"Muhterem Yoldaş;

Rusya Sosyalist Müttehid Şuralar Cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yaptığı bu muahede cebir ve tahakküme değil, hakka ve adalete istinad etmiştir.

³⁷ Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, s. 271.

³⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 141.

³⁹ Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s. 203; Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara 1982, s. 165.

⁴⁰ Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s.223-228.

⁴¹ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 280-281.

⁴² Varlık Gazetesi (Sarıkamış), 22 Eylül 1337.

⁴³ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 955.

Şahsi veya muhiti idrâk ve ihtiraslarla meşbu birer metbu veya tâbileri yerine şûra-yı ümmetle teşekkül etmiş iki halk hükümeti tarafından imzalanmış ve artık milyonlarca Rus ve Türk'ün namus üzerine verdiği bir ahid olmuştur. Bu ahid evlâd ve ensalimizin de kemâl-i hürmetle iktiza edeceği bir düstur-ı mübeccedir.

Şarkta hürriyet ve muhadenet esaslarını temin eden bu muahedenâmeyi Kars'ta kemâl-i samimiyetle teati ederken temenni edelim ki bütün beşeri istibdad ve tegallüpten pek yakında kurtulsun ve müşterek bir saadete kavuşsun.

Millet Meclisimizin tasdik ettiği bu tarihî vesikayı kemâl-i lâzimle takdim eder ve milletim ve hükümetim adına Rusya Şûralar halkını ve hükümetini selâmlamakla şerefyab olurum, muhterem yoldaş."

Kalabalık bir salonda yapılan bu görüşmede; Bolşevik Hey'eti Başkanı Alexi Nikolayeviç de Kâzım Karabekir'in konuşmasından dolayı teşekkür ederek, şu cevabı vermiştir.⁴⁴

"Karşımızdaki Türklerin bizim zannettiğimiz, tahmin ettiğimiz insanlardan pek yüksek ve pek saygı değer insanlar olduklarını ve böyle bir milletle de dostluğun Sovyet Rusya'nın yaşayabilmesi için çok gerekli bulunduğunu bütün milletime haykıracağım. Bizim çocuklarımızdan daha cevval, daha gürbüz ve daha ateşli gördüğüm bu Türk çocuklarını pek büyük hayretler ve takdirler ile görerek Türkiye'nin İstiklâl Harbi için bütün dünya ile uğraşabileceklerini tasdik ediyorum. Gördüğüm bu örnek zaferinizin kesin olacağını müjdelediğini bütün varlığım ile kabul ediyorum."

Kars tarihi günlerinden birini yaşıyordu. Kâzım Karabekir ile Alexi Nikolaseviç birbirlerini tebrik ettikten sonra, kutlama faaliyetleri devam etmiştir. Moskova Antlaşması'nın metinlerini veren ve alan Rus Heyeti, daha sonra Gümrü'ye yine geldiği özel tren ile geri dönmüştür. Böylece, Türk-Rus ilişkilerini iyi bir temele oturtan Antlaşma, Kars'ta el değiştirmiştir.⁴⁵

Onaltı madde ve üç ekten oluşan Antlaşma'da; Misâk-ı Millî'de belirtilen sınırlar içerisinde TBMM Hükümeti'nin tanınması, her iki taraf arasında sınırların, Karadeniz kıyısındaki Sarp'dan başlayarak, Artvin, Ardahan, Kars, Arpaçayı, Aras boyu ve İran sınırına yakın Sederek'de sona erdiği; bölgede yaşayan ahâlinin her türlü hukukunun korunması, Batum'un serbest liman olarak kullanılması, şehirin Gürcistan'a bırakılması, Nahçıvan'ın himâye altına alınması ve Azerbaycan'da özerk hükümet olarak yaşaması, Trans-Kafkas Hükümetleri'nin bağımsızlığı, Boğazlar'da ve İstanbul'da Türkiye'nin hükümranlılığı, kapitülasyonların kaldırılması, sahile komşu devletlerin katılımı ile konferans toplanması, Çarlık zamanında imzalanan antlaşmaların, TBMM'ni ve Rusya Şûralar Federatif Cumhuriyeti Hükümeti'ni bağlamadığı ve bundan sonra Moskova'da alınan kararların geçerli olduğu kabul

⁴⁴ Aynı yer.

⁴⁵ Varlık Gazetesi, 22 Eylül 1337; 29 Eylül 1337; Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 955; Hakimiyeti Milliye, 22 Eylül 1337.

edilmiştir. Yine bu Antlaşma'ya göre: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya, Trans-Kafkas Hükümetleri'ne karşı da yükümlüdürler. Haberleşme ve ulaşım belirlenen esaslar dahilinde olacaktır. Her ülke kendi vatandaşlarının hukukuna saygı duyacaktır. Karşılıklı göçlere yardımcı olunacak, bütün harb esirleri karşılıklı olarak salıverilecektir. Konsolosluklar kurulacak ve hemen çalışmalarına başlatılacaktır. Trans-Kafkas Hükümetleri ile ayrıca belirlenecek bir yerde tekrar antlaşma yapılacaktır.⁴⁶

2 Nisan 1921'de V. İ. Lenin'in önerisi üzerine, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasî Bürosu tarafından alınan karara göre, Trans-Kafkasya'nın üç cumhuriyeti (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan)'nin TBMM ile birlikte Konferans'a girmeleri önerilmiştir. 15 Nisan'da, Sovyetler'in Kafkasya'daki temsilcisi B. V. Legran, Gürcistan temsilcisi M. D. Orahelaşvili ve G. K. Orconikidze ile yapılan görüşmede, Yusuf Kemal Bey, ortak bir konferansın toplanmasını kabul etmiş, konferansın Kars'da yapılmasını da bu arada öneri olarak sunmuştur. B. V. Legran, bu konferansa, bir Sovyet temsilcisinin katılması meselesine işaret edince, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Sovyet Rusya arasındaki bütün meseleler Moskova'da çözülmüş olduğuna göre, bunun gerekli olmadığını; ancak Sovyet temsilcisinin, Kars'da her zaman arzu edilen misafir olacağını söylemiştir. Bununla birlikte Ankara'nın Bakü'deki temsilcisi Mahmud Şevket Bey, Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiseri M. D. Hüseyinof'la görüşerek, aynı antlaşma konusunu yürütmeye çalışmış, ancak bundan da bir sonuç çıkmamıştır. 19 Nisan 1921'de, M. D. Hüseyinof ve Behbud Şahtatinski ile görüşülerek, yapılacak konferans da, Türkiye'nin üç Kafkas Cumhuriyeti ile de aynı antlaşmalar yapmasına; fakat bu sözleşmelerin birlikte imzalanmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda, Azerbaycan hükümeti, aynı hususu Gürcistan ve Ermenistan'ın da kabul etmesi şartı ile Konferans'ın Kars'da toplanmasını kabul etmiştir.⁴⁷

Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümeti Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi S. P. Natsarenus da bu konu ile ilgili olarak, 20 Ağustos 1921'de Yusuf Kemal Bey'e bir nota vermiştir.⁴⁸

"Sayın komiser,

Hükümetimin, notanızın içerdiği, TBMM Hükümeti ile üç Sovyet Kafkasya Cumhuriyeti Hükümetleri arasında düzenlenecek ve amacı, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova'da imzalanan Antlaşma'nın tamamlanması olan Konferans'a katılma çağrısını büyük bir memnurlukla kabul ettiğini size bildirmek görevini bana verdiğini bildirmekle şeref duyarım.

⁴⁶ Aynı yer.

⁴⁷ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 330; Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s.228.

⁴⁸ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 400.

Ancak, Hükümetim, konferansın toplanma yeri olarak Ankara'yı, bu şehirle telgraf bağlantısının kurulmasında çekilen zorluklar ve seferberlik durumundan dolayı kabul edemiyor ve Konferans'ın toplanma yeri olarak sizin de önermiş olduğunuz Kars kentini öneriyor. Dolayısıyla, sayın komiser, üstün saygılarımı sunarım."

Gerçekten de Kars, taşıdığı stratejik özellikleri nedeni ile heyetlerin kolayca bir araya geleceği bir şehirdi. Ayrıca, Moskova, Tiflis, Gümrü, Erivan ve Bakü ile tren bağlantısı vardı. Tabii, heyetler için en ideal ilk buluşma yeri, Ermeniler'in ki hariç Tiflis'di. Ermeni heyeti de yazışmalar sonunda Gümrü'de , diğer üç gruba katılabilecekti.

Moskova, Tiflis, Erivan ve Bakü'de, Kars'ta yapılacak antlaşma için hazır bulunacak heyetler Eylül 1921'de ismen tespit edilmiş ve yola çıkarılmışlardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından görevlendirilen üyeler de, Kâzım Karabekir Paşa ile buluşmak üzere Kars'a hareket etmişlerdi. Türk heyetine Kâzım Karabekir başkanlık edecekti.

Antlaşma metninde konferansın yapıldığı yere işaret edilmemektedir. Ancak, Kâzım Karabekir, bina hakkında kısaca şu bilgiyi vermektedir: "Kars'ın en büyük resmi salonu olan, Ruslar zamanında Vâli Konağı, bir zaman da benim konağım olmuştu. Konferans için burasını seçmiş ve süslemiştim. Bu tarihî binayı daha sonra iş bitince Millî Kütüphanâ yaptırdım."⁴⁹

Kars'a ulaşan Rus, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri yapılan tören sonrası 26 Eylül 1921'de çalışmalarını başlatmışlardır. Tarafların güven mektupları gözden geçirildikten sonra Kâzım Karabekir ev sahibi olarak konferansın açılış konuşmasını yapmıştır. Bunu Ganetski ve A. Mravianın konuşmaları takip etmiştir. Kâzım Karabekir'in konuşması şöyledir:⁵⁰

"Muhterem Yoldaşlar,

Türk Milleti kapitalist ve emperyalistlerin kendisine tatbik etmek istedikleri Sevr Mu'ahedesini tanımadı. Bu meş'um mu'ahedeyi yapanların cebir ve tehditlerine karşı boyun eğmedi. Kendi arzusu, irâdesi hilâfına olarak nevmidâne bir ser-fûrû siyâsetini takip edenlere karşı bir inkılâb yaptı. Yeni bir hükümet vücûda getirdi.

Garbin zulmüne, bu suretle var kuvveti ile göğüs geren Türk milleti yüzünü sarka çevirdiği zaman karşısında mu'azzam bir inkılâbın âlemşümûl harareti ile galeyan eden Şûralar Rusyası'nı gördü. Ona dest-i muhadenetini uzattı. Onunla el ele şarkın hâlâs ve refahına, muhadenet ve uhuvvetine hizmet etmek için ahd etti.

Siz asil Kafkas Milletleri ise Türk Hükümeti ile Rusya Şûralar Cumhuriyeti arasında şarkın muhterem birer uzvusunuz, her biriniz Rusya Şûralar Hükümet-i

⁴⁹ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 954.

⁵⁰ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 960: İkdâm, 3 Ekim 1921.

Mu'azzamasının bir uzv-ı kıymetdarı bulunmak itibarı ile dahi ayrıca hâ'iz-i şeref ve ihtiramısınız.

Cümlenize beyân-ı hoş-âmedi eder ve bu içtimamızı bütün hararet-i kalbimle alkışlarım. Çünkü Moskova'da temellerini attığımız muhadenet ahidnamesinin teyid ve takviye demek, şarkda ebedi bir kardeşliğin tesisi demektir.

Binaenaleyh, bugün teşebbüs ettiğimiz bu mu'azzam eserin sür'atle muvaffakiyeti hususunda en hâr temenniyatta bulunarak Konferans'ın açıldığını arzederim, Yoldaşlar..."

Kâzım Karabekir Paşa'dan sonra, sözü Rus Delegesi Jak Ganetzky alarak aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:⁵¹

"Büyük Millet Meclisi Murahhasları Efendiler..."

Gerek hükümetim ve gerek Rus milleti adına şahsınızda esâret ve istismara karşı büyük bir mücâdele için silâha sarılan ve zafer-i nihaiden evvel terk-i silâh etmemeye azmetmiş bulunan kahraman ve cesur Türk Milletini selâmlarım...

Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Mümessili Arkadaşlar...

Sizin şahsınızda da Rus milletinin sermayedar ve eshab-ı arazi boyunduruğundan kurtulmak için evvelâ mücâdele-i kat'iyesinde onun ile her vakit yan yana çarpışmış olan bu cumhuriyetlerin kardeş milletlerini selâmlarım...

Muhterem Murahhaslar!

Siz buraya büyük bir eseri ikmal etmek, bir sulh ve muhadenat ahidnâmesini akd eylemek ve bu suretle bütün âleme Kafkas Cumhuriyetlerinin halk kütelleri ile kahraman Türk milletinin menafi-i mütekebilelerini takdir ettiklerini ve hariçteki hasım kuvvetlerin tahrikâtına rağmen bunların sulh, muhâdenat ve uhuvvet dâiresinde yaşamaya azmeylemiş bulduklarını isbat etmek için geldiniz. Zirâ diğer milletler beyninde olduğu veçhile Türkiye ve Kafkasya milletleri arasında da tesadüm-i menafi yoktur. Düvel-i Mu'azzâmanın haydut emperyalist çeteleri 1914 senesinde kendi halk kütellerini kanlı bir mücadeleye atarak milletlerin istihlâsini ilân ettiler. Fakat, hakikatde bunların maksadları onların hâl-i esâretini teşdid eylemektedir. Onlar, bu kanlı faci'anın kendi hizmetlerine müntehi olacağını ve halk kütellerinin revabıt-ı uhuvvetkâraneyi tevsik ile silâhlarını müttehiden zâlimler ve muhtekirler âleyhine çevireceklerine intizar ediyorlardı. İştirilmemiş bir kan dökmeyi muntec olan emperyalist muharebesinden sonra bütün cihânı bir yeni yangın istilâ etmiştir. Mezkûr küteller Avrupa'nın ve Asya'nın şark ve garb ve şimal ve cenubunda ve kurre-i arzın her tarafında kıyam ederek ebedi düşmanlarına karşı son mücâdeleyi ilân ettiler. Bazı defalar muvaffakiyetsizlikler ile müteferrik olan gayr-ı kabil-i ictinab bu mücâdele-i âhire nihâyet büyük fikire muntehi olacaktır.

⁵¹ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 960-961; Varlık Gazetesi de nutkun metnini vermektedir.

Türk Milleti bu mücâdelede mühim rol oynamaktadır. Düvel-i İ'tilâfiye emperyalistleri yeni ahvâlin Türkiye'de mazhar-ı rağbet olmasından müte'essir olarak Yunanistan'ı Türkiye aleyhine kaldırdılar. Fakat, bu yeni tecrübe altından muzafferen çıkacaktır. Türkiye'nin müttefikleri olan Rusya ve Cumhuri hükümetler Türkiye ahâlisi tarafından kahramane bir sûrette icra edilmekte olan muharebenin safahatını amik bir meyil ve alâka ile takip ediyorlar. Zira Türkiye'nin bu muharebesi onların muharebesidir. Yunanistan'ın kendi hatâ-ı meş'ûmunu fehm ve idrak ederek muhtelif-i fih olan bi'l-cümle mes'elelerin sulh tariki ile hâl' ve tesviyesini teklif etmesi zamanı takarrüb eylediği kat'i olduğunu beyan eylerim. Bugünkü Konferans bu babda birinci sâ'ik olacaktır. Burada hazır olanlar el'ân önümüzde mevcut olan ve esas itibari ile hâll edilmiş bulunan mes'elelerin tedkik ve müzâkeresi bütün milletlerin müveddet ve uhuvveti fikr-i bülendini kendilerine rehber ittihaz eden iki tarafın mücib-i hoşnidisi olacak bir hâlde seri ve dostane, samimâne ve âdilâne bir sûrette ikmal edilecektir. Burada içtima' edenler, pazarlık maksadı ile toplanmış bir takım düşmanlar olmayıp, bi'l-akis sulh ve müsâlemet ve uhuvvet üzere yaşamaya, kendi memleketlerinin saâdet-i hâli yek değere mütekebilen mu'avenette bulunmak için yan yana sakinâne bir sûrette çalışmaya arzukeş komşu milletlerden mürekkebirdir.

Burada bir yeni büyük iş daha deruhde edecektir. Kahraman Türk milleti ve Ermeni milleti bütün cihana yalnız söz ile değil fiiliyat ile isbat ve izhâr edeceklerdir ki bunları yekdiğerinden ayıran kin ve husumeti ile'l-ebed red ve terk eylemişlerdir. Bu iki millet ellerinde bir hançer gizleyerek birbirine yaklaşmıyor. Bunlar kardeş muhabbeti ile mütehassisdirlir. Mücâdele eden halk kütlelerini millet ihtilâfları takviye edemez. Uhuvvet-i mütekebile onları mukavemet-i gayr-ı kabil bir hâle getirebilir. Bütün cihana sa'adet bahşeden ancak halk kütlelerinin ittihad ve uhuvvetkâraneleridir. Biz ancak bununla galebe edebiliriz."

Kafkas Cumhuriyetleri adına da Ermeni temsilcisi Hariciye Komiseri A. Miravyan son konuşmayı yapmıştır. Neler konuşacağı merakla beklenen A. Miravyan da öncekiler gibi ortama uygun bir konuşma yaparak, eski hükümetleri tenkit bile etmiştir. Konuşması şöyledir:⁵²

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Muhterem Murahhasları ile Maveray-ı Kafkas'ın Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü kardeş Sovyet Cumhuriyetleri murahhasları arasında Kars'da kurulan birinci Konferansın açılması münasebeti ile kendi ahâlimiz gibi biz murahhasların dahi beslediğimiz duygular ve temennileri burada sizin huzurunuzda arz etmek vazifesini Kafkas Ardi/Trans Kafkas Cumhuriyetleri murahhasları benim uhdeme tevdi ettiler.

Biz, buraya düşmanlık duygusu ile gelmiyoruz. Avam-perest ve milliyetçi hükümetlerden bize tevarüs eden ve münakaşaya sebep olmak haysiyeti merdud olan nizalı mes'eleleri bugün ortaya koymak için de bizim hiçbir meramımız yoktur. Hayır, bizi şimdi düşündüren şey bu mes'eleler ve düşmanlık duyguları değil, biz

⁵² Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 961-962.

ancak gayretli Türk ahalisinin yaptığı kahramanca mücâdelenin meftunuyuz. Biz, samimi bir arzuyu taşımaktayız. Kat'iyyen kaniiz ki vatanını müdâfaa için ayaklanan bir millet galib, düşman mağlub olacaktır.

Bu konferansın Kafkas ardı cumhuriyetlerinin Türkiye'ye karşı dostluk duygularını kuvvetlendireceğinden ve Türkiye'nin de kendi arkasında düşman bulunmadığını ve milletin emel ve arzusunu çiğnemek isteyen emperyalizme karşı açtığı mücâdelede komşularının kendisine karşı meyil ve incizab duyduklarını öğreneceğinden eminiz.

Muhterem Murahhaslar...

Biz bu Konferansa galib ve mağlublar gibi gelmiyoruz. Düşmana mukavim bir milletin mümessilleri bulunan sizlerin yanına biz dost gibi geliyoruz. Milletimizin mücadeleden muzaffer olarak çıkacağını size müjdelemekle mes'uduz.

Büyük Rusya, düşmanlarını mağlub edebildi. Çünkü büyük Teşrin-i Sâni ihtilâlden fütûhatını muhafazada pek derin alâkası olan işçiler ve köylüler kütlesi kahramanca bir azim ile Rusya'nın müdâfaası için ayaklandılar. Rus Milletinin inkılâb mübârezesi kaniiz ki menfaat temin etmek ve Türk Milletinin ezmek kasdı ile şimdi Anadolu toprağında muharebe eden İ'tilâf Devletlerinin ücretli asker uşaklarını mağlub edebilecek olan Türk Milleti için pek yüksek bir misâl teşkil ediyor.

Kafkas ardı milletleri emindirler ki, bu konferans Türk Milleti ile dostluk ve kardeşlik i'tilâfi akdi için sağlam bir temel hazırlayacak ve bizler de bu i'tilâf temeline dayanarak bundan böyle nizâlî mes'eleleri Sovyet Cumhuriyetleri arasında o türlü mes'elelerin tesviye edile geldiği bir kolaylık ve çabukluk ile halledebileceğiz. Türk Milletine karşı pek asil ve ulvi duygular beslemekte bulunan üç Sovyet Cumhuriyeti murahhas hey'etleri Konferansı selâmlamak resmini ifâ eder."

Bu konuşmalardan sonra Konferans çalışmalarına geçilmiştir. Kâzım Karabekir gündemi şu şekilde belirlemiş ve taraflarca da kabul edilmiştir:⁵³

1. Eski Hükümetlerce kabul edilmiş olan antlaşmalar yok sayılacaktır.
2. Bir tarafa zorla kabul ettirilmek istenen antlaşmalar diğer tarafça kabul edilmeyecektir.
3. Kapitülasyonlar.
4. Sınır meselesi.
5. Nahcivan'ın Özerkliği.
6. Acara Özerkliği ve Batum Limanı ve transit meselesi
7. Yollar
8. Otlaklar
9. Boğazlar

⁵³ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 968.

10. Siyasi mahiyette teşkilât
11. Bir memlekette oturan diğer memleket ahâlisi sakin olduğu memleketin kanunlarına tabidir.
12. En ziyâde mazhar-ı müsâade devlet mu'amelesi
13. Arzu ile göçler
14. 1918-1920'de göç edenlerin geri dönmesi meselesi
15. Genel Af
16. Harb Esirleri
17. Demiryolu, posta ve telgraf, yolcu ulaşımı (Transit meselesi).
18. Ticârî ilişkilerin kurulması ve temini için Tiflis'de Konferans toplanması
19. Konsolosluk sözleşmesi
20. Antlaşma'nın tasdiki ve Erivan'da, Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi taraflarca verilmesi.

Kars Konferansı uzun müzâkere, öneri, karşılıklı anlayış içinde, yukarıdaki gündemler dahilinde devam etmiştir. 13 Ekim 1921 günü imzalanan Antlaşma beş örnek olarak, (Türkçe, Fransızca, Rusça, Ermenice, Gürcüce) düzenlenmiştir. Bu Antlaşma'nın üç eki bulunmaktadır.⁵⁴

Kars Antlaşması'nı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Edirne Meb'usu ve Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Meb'usu Veli Bey, Sabık Nafia Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey ve Türkiye'nin Azerbaycan Fevkalâde Mümessili Memduh Şevket Bey,

Ermenistan Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Hariciye İşleri Halk Komiseri Aşkenaz Miravyan ve Dahiliye İşleri Halk Komiseri Boğos Makinziyan,

Azerbaycan Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Halk Komiserleri Şurası Reis Muavini Behbud Şahtatinsky,

Gürcistan Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Harbiye ve Bahriye İşleri Halk Komiseri Şalva Eliyava ile Hariciye ve Maliye İşleri Halk Komiseri Aleksandr Şvanidze,

Rus Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti Hükümeti adına da Letonya'da Fevkalâde Mümessili Jak Ganetzky imzalamışlardır.⁵⁵

⁵⁴ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 970-973; İsmail SOYSAL, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları (1920-1945), s. 41-47; "Dokumenti Vneşney Politiki SSSR" (SSCB Dış Politika Belgeleri) IV, Moskova 1957-1962, Belge No. 264, s. 420-429. Bkz. Ek I; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan'dan Alınan Evrâk, Dosya No. 8, Gömlek No. 3.

⁵⁵ Aynı yer.

9 Ekim 1921 günü, Kâzım Karabekir, Kars Antlaşması'nın imzalanması esnasında ve Kafkas Cumhuriyetleri Heyetleri'nin dönüşlerinde yapılacak tören için şu programın uygulanacağını duyurmuştur.⁵⁶

"1. Muâhedenin imzâsında:

a. Konferans Dâiresi'nin bulunduğu Meydanlık'da (asker elbiseli ilk Atatürk Heykeli'nin bulunduğu demir parmaklıklı bahçenin yerinde): Piyâde, Sûvâri ve Topçu Kıt'âtından mürekkep bir Müfrezeye ile -top ve makineli tüfeklerin beraber bulunmasına, lüzûm yoktur- ('Askeri) Mektebi İ'dâdî (Lise) ve Ta'limgâh Efendileri, Jandarma ve Polis Kıt'aları, münâsib bir sûrette tanzim edilecektir. Ve Hey'etler'in, Dâire'ye (şimdiki, Vâli Lojmanı'na) muvâsalatlarında, râsime-i ihtirâmî ifâ eyleyeceklerdir.

'Aynı zamanda 9. Fırka'dan bir Batarya, içkal'ada ihzâr olunacak; ve Konferans Dâiresi üzerinden filâma ve telefonla verilecek işâret üzerine, yedi top endâht edilecektir. Bunların tertib ve tanzîmi, 9. Fırka tarafından der'uhde idelecektir.

b. Hey'etler'in Dâire'ye dühûlünü müte'âkib, Merkez Kumandanlığı tarafından, orada mevcûd Kıt'ât'dan silâhsız olarak birer Nefer ve Mekteb Efendileri'nden on kişilik bir Kıt'a, Konferans Salonu'na idhâl olunacaktır.

c. Ahâli'nin, işbu Merâsim'e iştirâkleri te'min edilecek; ve Kıt'âti, 'Askeriyye'nin hizâları hâricinde, münâsib mahallerde ikaame edileceklerdir. Bu halkı temsil edecek bir Hey'et, Me'mûrin ve 'Askeriyye Hey'etleri'le birlikde, Konferans Dâiresi'nin cenûbîşarki tarafındaki (bugün de Vâlilerin kullana geldiği) kapısından, Salon'a gireceklerdir.

ç. Memûrini Mülkiyye Hey'eti, Mutasarrıflık'ça; 'Askerî Hey'et, Müstahkem Mevki' Kumandanlığı'nca ta'yin olunacaktır.

d. İmzayı müte'âkib, Konferans Dâiresi'nden verilecek emir üzerine, Cephe (Kumandanlığı) Muzıkası tarafından, Kuvâyi-Milliyeye ve Enternasyonal Marşları çalınacak ve ayakda dinlenecektir.

e. İmzâdan sonra, mezkûr Dâire'de, Hey'eti Murahhaslar'la Medûrvîn'e (Davetlilere), çay ve pasta tevzi' olunacaktır. Çayı müte'âkib Hey'etler, Konferans Dâiresi önüne çıkacaklar; ve oradaki Kıt'ât, Hey'et'in önünde geçid-resmi yapacaklardır. Bu sûretle, Merâsim'e hitâm verilecektir.

f. Merâsim'de hâzır bulunacak Mekteb Talebeleri'le Kıt'ât, Efrâdî'na, hemân orada limonata tevzi' olunacaktır. İşbu limonata, 9. Fırka'ca te'min edilecek ve istihkakdan fazla masraf olursa Cebhe (Kumandanlığı) Levâzımı'ndan alınacaktır.

⁵⁶ Kırzioğlu, Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler, Ankara 1989, s. 152-153.

g. *Mu'âhede'nin imzâsı günü (13 Ekim 1921) ve akşamı, şehir, bayraklarla donatılmış bulunacak; ve Mevki'i Müstahkem'ce, (Dereiçi'ndeki Elektrik Fabrikasından) temvirât yapılacaktır.*

2. *Hey'et'in (150 kişiden çok idi) Kars'dan mufârakatlerinde dahi, gerek Kars İstasyonu'nda ve gerek en son istasyon olan Kızılçakçak (yeni adı, Akyaka)'da, 9. Fırka tarafından ayrıca merâsim-i teşyî'ye yapılacaktır. Kars İstasyonu'ndaki Merâsim, muhtelif sınıflardan mürekkebe olmak üzere, İstasyon Binâsı'ndan i'tibâren, İstasyon Binâsı'nın şarkî şimalindeki rampaya kadar olan muntıkayı dolduracak kadar bir Müfreze ihzâr olunmak; ve ahâli ile, vazîfeye halel gelmeyecek sûrette, bütün Me'mûrîn ve Zâbitân'ın iştirâki temin edilmek üzere, 9. Fırka Kumandanlığı ve Mutasarrıflık'ça ihzâr olunacaktır.*

3. *Merâsim'in gün ve sâ'atleri, ayrıca bildirileceğinden, şimdiden lüzumlu ihzârât yapılmalıdır.*

4. *İşbu Emir: Kars Mutasarrıflı'na, 9. Fırka, 6. Sûvâri Fırkası ve Mevki'i Müstahkem Kumandanlıkları'na, Ta'limgâh Kumandanlığı'na, Kars Merkez Kumandanlığı'na, l'dâdî 'Askerî Müdiriyyeti'ne, Konferans l'âşe Hey'eti Riyâseti'ne tebliğ edilmiştir."*

Bu programın uygulanmasından sonra Rus Heyeti ve Trans-Kafkas Cumhuriyetleri temsilcileri Kars'dan törenle uğurlanmışlardır. Türk heyeti ise 20 Ekim 1921'e kadar Kâzım Karabekir'in konuğu olarak kalmıştır.⁵⁷

Türk Heyeti Kars'dan 20 Ekim 1921'de ayrılmıştır. Böylece, doğunun siyâsi işleri bitmiştir.

Kars Antlaşması, Ankara tarafından memnuniyetle karşılanmış, Moskova'daki Büyükelçi Ali Fuad Paşa'ya da telgrafla duyurulmuştur. Rusya, iyi niyet gösterisi yaparak oldukça kuvvetli vaziyetteki ordularını Kafkasya'dan geri çekmiştir. Büyükelçi Ali Fuad Paşa'nın düşüncesine göre, "13 Ekim 1921'de akdedilen bu muahede de hemen hemen 16 Mart Moskova Muahedesinin aynı idi. Evvelce ortaya çıkarılan bir çok şayialar da kendiliğinden zâil olmuştu. Ne Ermeniler bir hudut tashihi talebinde bulunmuşlar ve ne de Gürcüler, Türk-Rus Muahedesine mugayir bir teklif ileri sürmüşlerdi. Müzakereler normal geçmişti."⁵⁸

Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi, Kars Antlaşması'nda da Türkiye-Rusya sınırları belirlenmiştir. Böylece Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Kars ile hem hudud olmuşlardır.

Büyük Önder Kemal Atatürk, 1 Mart 1922'de TBMM'nin Üçüncü Toplanma Yılı'nı açarken; "Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Sovyet Cumhuriyetleri ile Moskova Antlaşması esasları dahilinde Kars'da 13 Ekim 1921 tarihli antlaşmayı imzaladık. Bu Antlaşma ile doğuda hukûki bir şekil alan fiilî

⁵⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 977-978.

⁵⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 337-338.

durumumuz da Sevres Antlaşması'nın uygulanmasının mümkün olmadığını gösteren olaylardan biridir" şeklinde konuşmuş ve Kars Antlaşması'nın önemine işaret etmiştir.⁵⁹

1921 ile 1922 yıllarında, Kars Antlaşması'nın maddelerinde öngörülen hususlar yerine getirilmeye başlanmıştır. Devletler arasında yazışmalar, Türk Dışişleri Bakanlığı ile G. Çiçerin arasında devam etmiştir.

Konsolosluk işlerini yoluna koymak için Erzurum, Sarıkamış ve Kars'a giden Suad Bey'in Tiflis'e gitmesi üzerine, Ali Fuad Paşa, G. V. Çiçerin'e 20 Aralık 1921'de şu yazıyı iletmiştir:⁶⁰

"Sayın Komiser,

Kars Antlaşması uyarınca Hükümetimin Dışişleri Komiser Yardımcısı (yani Bakan Yardımcısı) Su'ad Bey'in başkanlığında Tiflis'e bir Türk Hey'etini gönderdiğini ve bu Hey'et aracılığı ile Kafkaslar ötesi Cumhuriyetleri ile Konsolosluk ve bunun yanı sıra diğer anlaşmaların imzalanacağını bilginize arz ederim. Hükümetim size ayrıca bütünleyici bilgi vermeme istediğine göre, eğer RSFSC Hükümeti bu amaçla kendi temsilcilerini Tiflis'e gönderebilirse aynı anlaşmaların Türkiye ve RSFSC arasında imzası için Hey'et görüşmelere katılabilecektir.

Kanaatime göre böyle hareket etmekle her iki tarafa kolaylık sağlanmış olacak ve her iki tarafın ihtiyacı olan bu anlaşmaların imzalanması çabuklaştırılabilecektir.

Bunu göz önünde bulundurarak, RSFSC Hükümetinin bu fırsattan yararlanarak kendi Hey'etini, yukarıda adı geçen anlaşmaları bir sonuca bağlamak üzere Tiflis'e gönderebileceğini umuyorum.

En derin saygılarımın kabulünü dilerim, Sayın Komiser."

1922'de, Ankara-Moskova ilişkilerini elçi olarak S. İ. Aralov sürdürmüştür. Görevine başlamadan önce, Dışişleri Bakanı Çiçerin kendisini makamına davet etmiş, Türkiye işleri ile ilgili konuşmasında; "13 Ekim 1921'de, Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile imzalamış olduğu anlaşmayı Sergey Konstantinoviç Postuhov'da bulabilirsiniz. Yarım, V. İ. Lenin'e gideceğiz. Hazır olunuz" demişti.⁶¹

TBMM, Kars Antlaşması'nı müzâkere etmiş, "Türkiye Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Mu'ahedenâmesi Hakkında Kanun"u, 16 Mart 1922'de 207 numara ile kabul etmiştir.⁶²

⁵⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara 1989, s. 247-248.

⁶⁰ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 437.

⁶¹ S. İ. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, Çev.: Hasan Ali Ediz, Ankara 1985, s. 2-9.

⁶² TBMM ZC XVIII, 1338, s. 256-269.

IV- Cumhuriyet Dönemi

Türk-Sovyet ilişkileri, Atatürk'ten sonra da iyi bir şekilde devam ettirilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası, Rusya, Türkiye'ye karşı politikasını değiştirmiştir. Sınır ötesinde, Gürcistan'da, Beria'nın da gönderdiği raporlar çevresinde, yöre insanlarına karşı sert bir tutum içine girmiştir. Yabancılarla ilişki kurma, devlet düzenine karşı gelme, sınır ötesindeki akrabaları ile iletişim kurma gibi sudan sebeplerle, Ahıska ve çevre ahalisi sürgüne gönderilmiştir. Ahılkelek'de de yapılan bu uygulama ile binlerce insan çok uzaklara, Kazak, Türkmen ve Özbek yurdlarına sürülmüşlerdir. Bunların çoğu yolda hayatlarını kaybetmiştir. Bu sürgünler Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın ruhuna tamamen aykırıdır.

Hepsinden önemlisi, Stalin'in, Dostluk Paktı'nı tanımama siyasetini başlatmış olmasıdır. Onun emri ile, Moskova, Erivan ve Tiflis'teki basın yayın organlarında, Türkiye'den Kars, Ardahan, Artvin gibi toprakları isteyen yazılar çıkmaya başlamıştır. Bununla kalmayan Moskova, antlaşmaları red yoluna gitmiştir. Türk kamuoyunda reddedilen bu istekler, TBMM'de de yankısını bulmuştur. Kars-Ardahan meselesi, Boğazlar ile birlikte gündeme getirildiği için, batı ülkeleri de bu olaya eğilmişler, sonuç olarak, Stalin ve Molotov'un haksız istekleri kendiliğinden önemini kaybetmiştir.

Demir Perde siyaseti ile, Rusya sınırlarını sıkı bir denetim altına almış, antlaşmalarda ön görülen geçişler ve ticârî hayati en aza indirmiştir.

Birleşmiş Milletler'e üye olan ve NATO'ya giren Türkiye, Hür Dünya'nın demir perde karşısındaki kalesi olmuştur.

Kafkas Cumhuriyetleri ise Perestronika ve Glasnost rüzgârları ile Türkiye ile iyi temaslarına (Ermenistan hariç) devam gereğini duymuşlardır. Sarp Sınır Kapısı, Günümüzde Türkgözü Kapısı, Dilucu Kapısı Gürcistan ve Azerbaycan'a açık tutulmakta, yıllar sonra da olsa Kars Antlaşması'nın o zamanki ruhunu aksettirmektedir. Ermenistan ise Akyaka/Kızılçakçak ve Aras üzerindeki Alican Kapısı'na rağmen, hatalı tutumları ve Azerbaycan'daki işgâlciliği sebebi ile Türkiye tarafından kapılar kapalı tutulmaktadır.

V-Sonuç

Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu ve Rusya'nın Çar Petro'nun vasiyeti çerçevesinde yayımlacı siyaseti gereği, Petro I. den itibaren Osmanlı Devleti ile Rusya arasında birçok savaş yapılmıştır. Boğazları kendi kontrolü altına alma düşüncesini dış siyasetinin temel prensiplerinden biri haline getiren Rusya, 1878 Şubat'ında İstanbul surlarının önüne gelmiştir. 93 Harbi'nin sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra toplanan Berlin Kongresi'nde Elviye-i Selâse'nin savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılması engellenemediği gibi, Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan "Ermeniler'in yaşadığı sahada reform yapılması" ile ilgili madde, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde de yer almıştır.

Rusya, Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer büyük devletler gibi, Ermeni reformları dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma hakkını elde etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler'i yakın gelecekte Türk hakimiyetinden çıkararak, Rus hakimiyetine almayı hedefleyen Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler'i Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini, emellerini gerçekleştirmek için büyük bir fırsat olarak görmüştür. Osmanlı Devleti savaş girer girmez, vakit kaybetmeden Osmanlı sınırını geçen Rus kuvvetleri, Sarıkamış Muharebeleri sonucunda, bir hayli ilerleme kaydetmişlerdir. Rus kuvvetlerinin ilerleyişinde, Ruslar'la anlaşan Ermeniler'in büyük rolü olmuştur.

Ermeniler'in Osmanlı kuvvetleri gerisinde sabotaj hareketleri yapmaları ve Müslüman ahaliye karşı katliama girişmeleri karşısında, Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermenileri, geçici olarak Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine naklettirmiştir.

1917 Bolşevik İhtilali sonrasında, Bolşevikler, 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalayarak, çekilirlerken, yerlerini Ermeniler'e bırakmışlardır. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya, Elviye-i Selâse'yi Osmanlı Devleti'ne bırakmak zorunda kalmıştır. Türk ordusu Eylül ayının ortalarına kadar eski sınırlarına kavuşmuş olmasına rağmen, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, 1914 sınırı gerisine çekilmek zorunda kalmıştır.

Böylece, Elviye-i Selâse de yeniden Ermeni zulmüne terkedilmiştir. Gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında, askerî hareket girişiminden başka çaresi kalmayan TBMM Hükümeti, 20 Eylül 1920'de bu harekâtın başlatılmasına karar vermiştir. Türk kuvvetleri 30 Ekim'de Kars'ı geri almış, 6 Kasım'da da Gümrü önlerine ulaşmıştır. Bunun üzerine Ermeniler ateşkes isteğinde bulunmuşlardır. 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. TBMM Hükümeti'nin ilk antlaşması olan Gümrü Antlaşması, Kafkasya'da gelişen olaylar sonucunda yürürlüğe girememiş olmasına rağmen, tarihî bakımdan değerli bir belgedir. Ayrıca, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına kadar bölgede fiili olarak etkisini sürdürmüştür. Böylece, Moskova Görüşmelerini güçlü bir konumda sürdüren TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır.

Bu Antlaşma Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Moskova Antlaşması Türkiye'nin bugünkü doğu sınırını çizdiği gibi, onun Sovyet Rusya ile uzun yıllar sürecek olan dayanışmasının temelini de oluşturmuştur.

Yine bu Antlaşma, TBMM Hükümeti'nin Misak-ı Milli'nin İtilaf Devletleri'nce de tanınmasını başaracağıının bir göstergesi olmuştur.

Moskova Antlaşması'nın asıl metinlerinin 22 Eylül 1921 günü Kars'ta taraflarca karşılıklı olarak el değiştirmesinden sonra, bu Antlaşma'nın kararları doğrultusunda, Trans- Kafkas Hükümetleri ile antlaşma yapmak üzere, 26 Eylül

1921'de Kars Konferansı çalışmalarına başlanmıştır. Kars Konferansı uzun müzakereler sonucunda, 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. TBMM Hükümeti'nin Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Rus Sosyalist Şûralar Cumhuriyeti Hükümetleri ile imzaladığı bu antlaşma, TBMM Hükümeti'nin doğunun siyasî işlerine nokta koyarak, bütün gücünü batıya kaydırmasını sağlamıştır. Kars Antlaşması, TBMM Hükümeti'nin doğudaki fiili durumunu hukukî bir şekle sokmuş ve Sevr'in uygulanmasının mümkün olmadığı da bu Antlaşma'yı imzalayan taraflarca kabul edilmiştir.



Kars Andlaşması'nın İmzalandığı Bina.

161. Договор о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией — с другой, заключенный при участии РСФСР и Карсе]»⁶⁷

[13 октября 1921 г.]

Правительства Социалистической Советской Республики Армении, Азербайджанской Социалистической Советской Республики и Социалистической Советской Республики Грузии, с одной стороны, и Правительство Великого Национального Собрания Турции — с другой, разделяя принципы братства наций и право народов на самоопределение, воодушевленные желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и непрерывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили приступить к переговорам при участии Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в целях заключения Договора о дружбе и назначили для сего своих уполномоченными:

Правительство Социалистической Советской Республики Армении: Акавага Арапана, Народного Комиссара по Иностранным делам, Носега Макнисяна, Народного Комиссара по Внутренним делам;

Правительство Азербайджанской Социалистической Советской Республики: Бехбуду Шахтахтинского, Народного Комиссара Государственного Контроля;

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии: Шалву Элвана, Народного Комиссара по Военным и Морским делам, Алексиандра Сванидзе, Народного Комиссара по Иностранным делам и Народного Комиссара Финансов;

Правительство Великого Национального Собрания Турции:

Кяшма Карабекир-пашу, депутата Великого Национального Собрания от Адрианополи, Командующего Восточным фронтом, Вели-бей, депутата Великого Национального Собрания от Бурдура, Мухтар-бей, бывшего помощника Государственного секретаря общественных работ, Мемдуха Шевкет-бей, Полномочного Представителя Турции в Азербайджане;

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Якова Галецкого, Полномочного Представителя в Латвии,

какие после обмена полномочиями, найденными в надежной и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья 1

Правительство Великого Национального Собрания Турции и Правительства Социалистических Республик Армении, Азербайджана и Грузии считают отмененными и не имеющими силы договоры, заключенные между государствами⁶⁸, ранее осуществившими свои суверенные права на территории, входящей ныне в состав территории Договаривающихся сторон, и касающиеся вышеупомянутых территорий, а равно и договоры, заключенные с третьими державами и касающиеся Закавказских Республик.

Считается установленным, что настоящая статья не применяется к Турецко-Русскому договору, заключенному в Москве 16 марта 1921 (1337) года**.

Статья 2

Договаривающиеся стороны соглашаются не признавать никаких мирных договоров, или иных международных актов, к принятию которых неуждалась бы сильно одна из них.

В силу этого Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии соглашаются не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленной ныне ее Великим Национальным Собранием.

(Под названием Турции в настоящем Договоре подразумеваются территории, включенные в Национальный Турецкий Накт от 28 января 1920 (1336) года, выработанный и провозглашенный Османской Палатой Депутатов в Константинополе и сообщенный прессе и всем государствам.)

Со своей стороны, Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Армении, Азербайджана и Грузии и не признанных соответствующими Правительствами этих стран, представленными ныне Советами Армении, Азербайджана и Грузии.

Статья 3

Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии, признавая режим кантуляций несовместимым с свободным национальным развитием любой страны, равно как и с полным осуществлением ее суверенных прав, считают потерявшими силу и отмененными всякого рода функции и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья 4

Северо-восточная граница Турции (согласно карте русского Генерального штаба масштабом 1/210000 — 5 верст в дюйме) определяется линией, которая начинается у деревни Сари, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедис-таз, линию водораздела горы Шавшет — гору Кашидаг; она следует затем по старым северным административным границам Ардаганского и Кареского санджаков по тальвегу рек Арна-чай и Аракса до устья Нижнего Кара-су. (Подробное описание границ и вопросы, к ней относящиеся, определены в приложениях I и II и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами. В случае расхождения между текстом Договора и картой, решающее значение придается тексту.)

Подробное определение и проведение государственной границы в натуре, равно как и установка пограничных знаков производится Смешанной пограничной комиссией с одинаковым числом членов от Договаривающихся сторон и с участием представителя РСФСР.

Приложение IV: карта.

Статья 5

Правительство Турции и Правительства Советских Армении и Азербайджана согласны, что Пахичеванская область в границах, указанных в приложении III настоящего Договора, образует автономную территорию, под покровительством Азербайджана.

Статья 6

Турция соглашается уступить Грузии суверенитет над городом и портом Батум и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в ст. 4 настоящего Договора и составляющей часть Батумского округа, при условии, что:

1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить в указанных местностях земельный закон, соответствующий его пожеланиям;

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими бы то ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за это специальных сборов.

Для проведения в жизнь этой статьи будет немедленно после подписания настоящего Договора образована Комиссия из представителей заинтересованных сторон.

Статья 7

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашаются облегчить жителям пограничной зоны переход границы, при условии соблюдения таможенных, полицейских и санитарных правил, которые будут установлены по этому поводу Смешанной комиссией.

Статья 8

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции, принимая во внимание необходимость для жителей пограничных местностей обеих стран пользоваться летними и зимними пастбищами, находящимися по другую сторону границы, соглашались предоставить этим жителям право перехода через границу с их стадами и пользования обычными пастбищами.

Таможенные правила, равно как и полицейские, санитарные и другие мероприятия для перехода через границу будут установлены Смешанной комиссией.

Статья 9

Дабы обеспечить открытые проливы и свободу прохода через них торговых судов всех народов, Турция и Грузия соглашаются передать окончательную выработку международного статута Черного моря и проливов будущей Конференции из делегатов прибрежных государств, при условии, что вынесенные ею решения не нанесут ущерба полному суверенитету Турции, равно как и безопасности Турции и ее столицы Константинополя.

Статья 10

Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны или части ее территории, равно как и пребывающих групп, имеющих целью борьбу против другой страны.

Считается установленным, что под турецкой территорией, упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья 11

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие из законов страны, в которой они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от которых они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также оставляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

Статья 12

Договаривающиеся стороны согласны применить принцип наибольшего благоприятствования к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны.

Настоящая статья не применяется к правам, предоставленным взаимно Советскими Республиками на своей терри-

тории гражданам союзных Советских Республик, равно как и к правам, предоставленным Турцией гражданам мусульманских государств, союзных Турции.

Статья 13

Всякий житель территорий, составлявших до 1918 г. часть России и признанных находящимися ныне под суверенитетом Турции, имеет право, если пожелает, выйти из турецкого гражданства, свободно покинуть Турцию и взять с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Равным образом, все жители территории, суверенитет над которой был Турцией уступлен Грузии *, имеют право, если пожелают, выйти из грузинского гражданства, свободно покинуть территорию Грузии и взять, с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Жители, упомянутые в вышеуказанной статье, будут пользоваться месячной отсрочкой от военной повинности с момента, с которого они в должной форме заявят о своем желании оставить упомянутые территории.

Статья 14

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 6-ти месяцев со дня подписания настоящего Договора специальные соглашения, касающиеся беженцев войны 1918—1920 гг.

Статья 15

Каждая из Договаривающихся сторон обязуется объявить немедленно после подписания настоящего Договора полную амнистию гражданам другой стороны за преступления и проступки, вытекающие из военных действий на Кавказском фронте.

Статья 16

Договаривающиеся стороны согласны в течение 2-х месяцев со дня подписания настоящего Договора возвратить бывших военнопленных и гражданских пленных, находящихся на территории одной из Договаривающихся сторон.

Статья 17

Для обеспечения непрерывности сношений между их странами Договаривающиеся стороны обязуются принять, по взаимному согласованию, все необходимые меры в целях

сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров без всяких задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой из стран Договаривающихся сторон на этот счет правила.

Статья 18

В целях установления торговых сношений и регулирования всех экономических и финансовых или других вопросов, необходимых для укрепления дружественных отношений между Договаривающимися странами, немедленно после подписания настоящего Договора будет образована в Тифлисе Комиссия из представителей заинтересованных стран.

Статья 19

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 3-х месяцев со дня подписания настоящего Договора консульские конвенции.

Статья 20

Настоящий Договор, заключенный между Правительствами Армении, Азербайджана, Грузии и Турции, подлежит ратификации.

Обмен ратификационными грамотами состоится в Эривани в возможно ближайший срок.

Настоящий Договор вступит в силу с момента обмена ратификационными грамотами, за исключением статей 6, 14, 15, 16, 18 и 19, которые вступят в силу немедленно после подписания Договора.

В удостоверение изложенного вышеупомянутые уполномоченные подписали настоящий Договор и скрепили его своими печатями.

Составлено в пяти экземплярах в Карсе 13 октября 1921 (1337) года.

*А. Мравян
П. Макинзян
Б. Шахтагинский
Ш. Элиава
А. Сванидзе
Ганецкий*

*Кязим Карабекир
Вели
Муллар
Мемдух Шеджет*

ПРИЛОЖЕНИЕ I

Северо-восточная граница Турции установлена нижеследующим образом (согласно карте русского Генерального штаба, масштабом 1/210000 — 5 верст в дюйме):

Деревня Сарп на Черном море — гора Кара Шальвар (5014) — по водоразделу рек по направлению к Р. Ц. * к северу от деревни В. Марандия — пересекает Чорох к северу от деревни В. Марандия и проходит севернее деревни Сабур — гора Хедис-мта (7052) — гора Ква-кибе — деревня Камарети — линия водораздела гор Медлибна — гора Гераткесун (6168) — следуя по линии водораздела горы Корда (7910), выходит на западной части хребта Шавшетского к прежней административной границе бывшего Артавинского округа — проходя по линии водораздела горы Шавшетской, выходит на гору Сары-чай (Кара-исал) (8478) — перевал Квиральский — отсюда выходит на прежнюю административную границу бывшего Ардаганского округа у горы Кашидлаг — отсюда, направляясь к северу, доходит до горы Тил (Герман) (8357) — следуя по той же границе Ардаганского округа, выходит, к северо-востоку от деревни Бадела, к реке Пасхов-чай и следует по этой же реке к югу до горы у деревни Чанчах — там оставляет эту реку — иля по линии водораздела, выходит на гору Айриляи-баши (8512) — проходит по горам: Келле-гана (8463), Харман-гана (9709) — достигает горы Каерис-серп (9681) — отсюда следует по реке Карзамет-чай до реки Кури — отсюда идет по тальвегу реки Кури до пункта, что к востоку от деревни Картапакев, где отходит от Кури, проходя по линии водораздела горы Караоглы (7259) — отсюда, разделяя на две части озеро Хазанин, выходит к высоте 7580 (7560), а отсюда к горе Гек-даг (9152) — Уч-Таналар (9783), где кончается граница с Грузией и начинается граница с Арменией: Тая-кала (9716) — вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардаганского округа и проходит по горам Бол. Ах-Баба (9973 или 9963 — 8828 или 8827 — 7602) — отсюда по прямой линии к вершине 7518 — проходя на восток от деревни Ибни, затем к горе Кизил-даш (7139, или 7410, или 7490) — деревня Новый Кизил-даш, отсюда, следуя по реке, которая протекает через Новый Кизил-даш до ее изгиба, расположенного к северо-западу от Кара-Мамеда — следует по линии водораздела и выходит на реку Джамушбу-чай **, расположенную к востоку от деревень: Далавер, Б. Кмыл и Тихисе — через деревни Варталия и Баш-Шурагель — следуя по упомянутой реке, выходит к реке

Арпа-чай к северу от Кялала, или Калали, — оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к Араксу, следуя по тальвегу Аракса до деревни Урмия, где кончается граница с Арменией и начинается граница с Азербайджаном — следует затем по тальвегу Аракса до впадения в него Нижнего Кара-су, где кончается граница с Азербайджаном.

Н. В. Разумеется, что граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот.

<i>А. Мравян</i>	<i>Кязим Карабекир</i>
<i>П. Макинзян</i>	<i>Вели</i>
<i>Б. Шахтахинский</i>	<i>Мухтар</i>
<i>Ш. Элава</i>	<i>Мемдух Шеокет</i>
<i>А. Сванидзе</i>	
<i>Ганецкий</i>	

ПРИЛОЖЕНИЕ II

Принимая во внимание, что пограничная линия следует по тальвегам рек Арпа-чай и Аракса, как это указано в приложении I, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется отодвинуть лишь линию блокгаузов на расстоянии 8 верст от железной дороги Александрополь — Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и на расстоянии 4 верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракса.

Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже: для зоны Арпа-чай — пункты А и Б, § 1, и для зоны Аракса — в § 2.

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартаулы — к востоку от Узун-Килиса, через гору Бозыр (5096) — 5082—5047 — к востоку от Кармир-ванк — Учъ-тапа (6578 или 5578) — к востоку от Араз-оглы, к востоку от Ани — достигает Арпа-чай к западу от Ешикей.

Б) Отходит снова от Арпа-чай к востоку от высоты 5019 — идет прямо к высоте 5481 — в четырех с половиной верстах к востоку от Кызыл-кула — в двух верстах к востоку от Болжалы — затем река Цигор-чай — следует вдоль этой реки до деревни Дуз-Кечуг, идет прямо к северу от развалин Карабаг и выходит на Арпа-чай.

II. Зона Аракса

Прямая линия между Хараба-Алиджан и деревней Сулейман-Диза.

В зонах, ограниченных с одной стороны линией железной дороги Александрополь — Эривань и с другой — линиями, расположенными на расстоянии 8 и 4 верст от вышеуказанной железнодорожной линии, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется, не возводить каких бы то ни было фортификационных укреплений (эти линии расстояния находятся вне указанных зон) и не содержать в них регулярных войск; однако оно сохраняет право иметь в указанных зонах войска, необходимые для поддержания порядка, безопасности и для административных надобностей.

*А. Мравян
П. Макинзян
Б. Шахтахтинский
Ш. Элиава
А. Свашидзе
Ганецкий*

*Кязим Карабекир
Вели
Мухтар
Мемдух Шеккет*

ПРИЛОЖЕНИЕ III

Территория Нахичевани

Деревня Урмия — отсюда по прямой линии — станция Араздаи (оставляя ее за Социалистической Советской Республикой Армении) — затем по прямой линии к горе Даш-бурун западной (3142) — линия водораздела горы Даш-бурун восточной (4108) — проходит через реку Джаанам-дараси к югу низины «Роли» (Булак) (юж.) — следует по линии водораздела горы Багарсых (6607 или 6587) и отсюда следует по административной границе прежнего Эриванского округа и уезда Шаруро-Даралагез через высоту 6629 к горе Кемурлю-даг (6839 или 6930) и отсюда к высотам 3080 — Саят-даг (7868) — деревня Курт-Кулаг (Кьюрт-Кулаг) — гора Гамесур-даг (8160) — высота 8022 — Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского округа.

*А. Мравян
П. Макинзян
Б. Шахтахтинский
Ш. Элиава
А. Свашидзе
Ганецкий*

*Кязим Карабекир
Вели
Мухтар
Мемдух Шеккет*